

4. Біляев О.М., Скуратівський Л.В., Симоненкова Л.М., Шелехова Г.Т. Концепція навчання державної мови в школах України // Дивослово.- 1996.- №1.- С.18.
5. Масальський В.І. Питання методики, граматики, правопису і розвитку мови учнів.- К.: Рад.школа, 1953.- С.76.
6. Синиця І.О. Психологія усного мовлення учнів в 4-8 класах.- К.:Рад.школа, 1974.- С.57.
7. Ушинський К.Д. Вибрані педагогічні твори: В 2-х т.- К.: Рад.школа, 1983.- Т.82.- С.271.

Summary

Lyudmyla Kozhuhovska

STUDENTS' SPEECH ENRICHMENT WITH UKRAINIAN PHRASEOLOGY AS ONE OF THE IMPORTANT ASPECTS OF LANGUAGE TEACHING.

The article deals with the topicality of the issue, which is necessitated by the renewal of the national language colouring, originality of the native language, its great influence on the spiritual and language culture, and forming a nationally-conscious citizen of Ukraine.

Ірина Шкіцька

ПРОНОМІНАЛЬНО-ІНФІНІТИВНІ КОНСТРУКЦІЇ ЯК РІЗНОВИД БЕЗОСОБОВИХ РЕЧЕНЬ: ПРОБЛЕМИ ВИКЛАДАННЯ

Українській мові властиві безособові конструкції різних типів. Серед них особливе місце займають прономінально-інфінітивні безособові речення, які досить поширені в сучасній українській мові та мають специфічні формальні та змістові особливості.

Прономінально-інфінітивні безособові речення – це односкладні конструкції, предикативну основу яких складають дієслівна зв'язка, займенник чи прислівник (у заперечній або стверджувальній формі) та інфінітив. Наприклад: *[Вже й так життя, як льох без душика.] Нема коли і жінку пожаліти (Л.Костенко); - Є з ким ходити, [- чадо ніяк не могло зрозуміти такого дивацтва й невдоволено стулив варги та вії] (М.Стельмах).*

На жаль, вузівська програма, а тим більше шкільна, не передбачає докладне знайомство з цими типами безособових струк-

тур. Відповідно, багато цікавих явищ нашої мови лишаються поза увагою студентів та школярів.

У зв'язку з цим варто розробити деякі рекомендації щодо ознайомлення учнів з прономінально-інфінітивними безособовими конструкціями.

Подаючи тему "Безособові речення" у восьмому класі загальноосвітньої школи, вчитель-словесник може представити прономінально-інфінітивні безособові конструкції на основі демонстрації явища синтаксичної синонімії. Так, безособові речення, головний член яких виражений сполученням зв'язки, присудкових слів **треба (не треба), потрібно (не потрібно), слід, можна (не можна)** та неозначеної форми дієслова передають такий же зміст, що й безособові речення, головний член яких виражений зв'язкою, займенником чи прислівником та неозначеною формою дієслова. Наприклад: *Не треба голову хилити, [хоча сьогодні ти програв]* – пор.: *Нічого голову хилити, [хоча сьогодні ти програв]*. Ці синтаксичні конструкції є синтаксичними синонімами і вживаються для вираження однакової думки. Ілюструючи явище синтаксичної синонімії, доречно вдатись до методу порівняння. Для цього можна розробити систему завдань.

Завдання 1. Порівняти речення, з'ясувати їх зміст, визначити способи вираження в них головного члена.

(1) *Павлові не треба більш йти до школи.* (1) *Павлові нічого більш йти до школи.*

(2) *Неможливо відкрити двері без ключа.* (2) *Ніяк відкрити двері без ключа.*

(3) – *Сиди вдома, не треба тобі вже виходити, – сказала баба Василькові.* (3) – *Сиди вдома, нікуди тобі вже виходити, – сказала баба Василькові.*

Закріпленню знань та виробленню навичок розрізнення синонімічних типів у системі безособових речень сприятиме виконання учнями такого типу завдань:

Завдання 2.

1. Утворити з поданих безособових речень синонімічні, головний член яких складається зі зв'язки, займенника/прислівника та інфінітива. Підкреслити головні члени.

Зразок: Сашкові не треба допомагати – він виконає роботу самостійно → Сашкові нічого допомагати – він виконає роботу самостійно.

1. [Фашистський звір шукав добра, а смерть собі знайшов.] Не можна хід історії змінити (В. Драбишинець).
2. [Ніхто не знав.] Цього й не треба знати, [як десь ламає пальці віртуоз] (Л. Костенко).

2. Утворити з поданих безособових речень синонімічні, головний член яких – сполучення зв'язки, присудкового слова **треба** (можна, слід) та інфінітива. Підкреслити головні члени.

Зразок: [Таке розвели тирло,] мені з моїм коником ніяк і підступитися (Л. Костенко) → [Таке розвели тирло,] Мені з моїм коником не можна і підступитися.

1. Мені нічого приказувати, [за мене приказали мої підручні] (Р. Іваничук).

2. [Ще встигнемо,] нікуди поспішати (М. Стельмах).

Варто наголосити, що положення елементів предикативного центру прономінально-інфінітивних безособових конструкцій граматично фіксоване. Інфінітив повинен знаходитись у постпозиції щодо дієслівної зв'язки. Наприклад: [... говорив Маркіян своєму сусідові по кімнаті Михайлові Базилевичу, бо ні з ким було ділитися болем] (Р. Іваничук); ... день пізніше, [а може століття], вторгує грек і подорож чудова, і є про що розказувати весь вік (Л. Костенко).

Зміна положення інфінітива відносно неінфінітивного компонента одночасно з інтонацією та паузою впливає на структурно-семантичний статус цих речень. Якщо інфінітив знаходиться в препозиції відносно неінфінітивного компонента, то речення класифікується як двоскладне – з підметом, вираженим інфінітивом, і присудком, вираженим сполученням зв'язки з займенником (прислівником). Наприклад: [Схоплювався з ліжка, крокував по камері, але] ходить було ніде (Р. Іваничук); [На вулиці всі розійшлись в різні боки] – йти на спільний обід не було з чим (Р. Іваничук).

Відповідно школярам можна запропонувати виконати вправу, що сприятиме актуалізації знань учнів щодо способів вираження підмета та присудка в українській мові.

Завдання 3. З'ясувати тип виділених речень, визначити головні члени.

Зразок: [Я вас дуже шаную, та] й бити вас ні по чому (Р. Іваничук) – двоскладне, підмет – бити, виражений інфінітивом, присудок – ні по чому, виражений сполученням дієслівної зв'язки бути у нульовій формі та займенника у формі Д.в. однини.

1) *Затремтять під віями сльози в котрий раз: - Нікому провідати; Троє вас (С.Галіябарда).*

2) *Тяжко сиротині на світі жити, притулитись ні до кого.*

3) *Ягоди гарно вродили, тільки нема кому збирати.*

Проблемними можуть бути завдання на з'ясування предикативного центру прономінально-інфінітивних безособових речень з незаміщеною позицією інфінітива. Наприклад: *[Аж до якого двору вам під'їхати? Заморосило осінь у сльозу: Спасибі, хлопче,] ніколи й нікуди (Л.Костенко) – пор.: "ніколи й нікуди під'їжджати"; [Тепер не пишу. – Чому?] – Нема про що (В.Підмогильний) – пор.: "нема про що писати"; [... не про нього, достохвального полководця, складають пісні, а про непоказного сіромаху з Тимошівського куреня – Залізняка...] Та, видно, є за що (Р.Іванчук) – пор.: "є за що складати пісні".*

Слід підкреслити, що пропуск інфінітива зумовлюється контекстом чи ситуацією. У такий спосіб мова уникає повторів. Школярів такі вправи вчать підходити до синтаксичного аналізу передусім з семантичного боку.

При з'ясуванні особливостей вираження головного члена у підтипі безособових речень із займенниковим компонентом вчитель може на синтаксичній основі актуалізувати знання учнів про морфологічні ознаки заперечних займенників, особливості правопису займенників, зокрема це стосується випадків, коли між займенником та часткою *ні* вживається прийменник (ні в кого, ні з чим і т.д.). Для цього можна запропонувати школярам виконати таку вправу:

Завдання 4. Переписати речення, пояснити правопис займенників, визначити їх відмінки, відтворити початкову форму.

Зразок: *Максимові вже ні для чого було йти на вокзал – [бабусю зустрів сусід]. – (Ні для чого – Р.в.; п.ф. – ніщо).*

1. *Коли ні з ким було поговорити, [мій батько дуже нудьгував] (М.Стельмах).*

2. *[І поник Савояр, збагнувши, що] йому ні до кого йти. (Р.Іванчук).*

3. *[Пишіть листи і надсилайте вчасно, коли їх ждуть далекі адресати, коли є час, коли немає часу і коли] навіть ні про що писати (Л.Костенко).*

Потрібно наголосити на граматичній ознаці заперечних займенників – можливості розкладатись (нічого – нема чого; нікого

– нема кого і т.д.). Повторенню цього типу знань та засвоєнню нового матеріалу сприятиме виконання таких вправ:

Завдання 5.

Подані безособові речення зі згорнутим займенником (компонентом головного члена) переробити на речення з розкладеним займенником. У лівій колонці записати безособові речення з нерозкладеним займенником, а в правій – з розкладеним. Займенники підкреслити.

Зразок:

Поночі нічого рушатись. Поночі нема чого рушатись (М.Коцюбинський).

1. [Олень стоїть і нудьгує]: ні на що дивитись (В.Підмогильний).

2. [А мені ж від ніченьки шрам в душі лишився] його сьогодні вже нікому зашиє (С.Галябарда).

3. [Злидота така,] нічого й потягти! (А.Головко).

Завдання 4.

Подані безособові речення з розкладеним займенником (компонентом головного члена) переробити на речення зі згорнутим займенником. У лівій колонці записати безособові речення з розкладеним займенником, а в правій – з нерозкладеним. Займенники підкреслити.

Зразок:

[А десь там на скелі цвітуть едельвейси, хоч] там і нема їм едельвейси, хоч] там і ні для ко-
для кого цвісти (П.Скунць). [А десь там на скелі цвітуть
го їм цвісти.

1. [Рідня] – а нема до кого слова промовити. (М.Куліш).

2. [Сиди один в холодній хаті], нема з ким тихо розмовляти, [анікогісінько нема] (М.Куліш).

3. [Андрій хворий], нема кому диктувати (Р.Іванчук).

У класах з поглибленим вивченням української мови та літератури та на лінгвістичних гуртках школярів можна познайомити з явищем синтаксичної асиметрії¹, проілюструвавши його на прономінально-інфінітивних безособових конструкціях.

Почати розповідь слід з того, що змістова та формально-синтаксична організації речення вирізняються своєю відносною

¹ Поняття асиметрії мовного знаку було запроваджене С.Карцевським [2]. Воно застосовується для вивчення всіх мовних рівнів, у тому числі синтаксичного.

автономністю. Нерідко це проявляється в їх асиметрії. Так, поряд з конструкціями, зміст яких відповідає їх синтаксичній будові, функціонують речення, лексико-семантична організація яких не підтримує схемну семантику. Такі конструкції вважають асиметричними. Можна виділити два типи прономінально-інфінітивних безособових речень асиметричної будови:

1. Риторично-модальні речення:

а) стверджувальна форма яких виражає заперечний зміст, наприклад:

[– Живеш тут, значить? – Живу, спасибі тобі.] – Е, за що там дякувати! (В.Підмогильний). – пор.: "Нема за що дякувати";

б) питальна форма яких виражає розповідний зміст, наприклад: [– Ет, – махнула на мене рукою, –] І чого б це дурниці казати? (Г.Чубач) – пор.: "Нічого мені дурниці казати".

2. Фразеологічні конструкції, побудовані як прономінально-інфінітивні безособові, наприклад: [Зал був наповнений – це ж не редутований і не торгові контракти.] о, при тих okazіях в касино Гехта ніде голці впасти (Р.Іванчук). Наповнені певним набором лексем, ці структури характеризуються зв'язаністю змісту своїх компонентів. Вони втрачають значення модальної інтерпретації подій і позначають якість реалії чи ознаки навколишньої дійсності.

Пор.:

[Колючки смерті падають з неба так рясно, що] ніде ногою неба так рясно, що] немає вільного місця. (І.Дзюба).

[... на мої лекції приходили студенти] – [ніде голці впасти студенти] – було дуже тісно. (Р.Іванчук).

Вправа на закріплення може бути такого типу:

Завдання 7. Знайти прономінально-інфінітивні безособові речення асиметричної будови, підкреслити їх та переробити на неасиметричні, усно підібрати синтаксичні синоніми.

Зразок: [Причина нова на ресорах, як він іде нею, сама на все село торохтить про фунти громадські, а грамофон романси про ті фунти щовечора виспівує...] Що там іще говорити... (А.Головка) – Нема чого там іще говорити. Синтаксичні синоніми: Не треба нічого говорити; Не слід нічого говорити.

1. І чого вам одразу вкидається у гнів, коли все вже зроблено (М.Стельмах).

2. У клубі не було де яблуку впасти - свято ж!

3. [Нічим він не став, крім як жіночим пришийхвостом, цяцькою в руках маленької дівчини] Та хоч би було за що! (В. Підмогильний)

Таким чином, вивчення в школі у межах безособових речень прономінально-інфінітивних безособових конструкцій дозволяє познайомити учнів з явищем синтаксичної асиметрії, синонімії, сприяє актуалізації знань восьмикласників з морфології та орфографії, розвитку їх чуття мови, розширенню поняття про системні відношення між синтаксичними одиницями.

Література

1. Войнова Е.И. О соотношении инфинитивных и безличных предложений. // Русский язык в школе. – 1958. – №2. – с. 12–15.
2. Карцевський С.О. Об ассиметрическом дуализме лингвистического знака // Звегинцев В.А. История языкознания XIX – XX вв. в очерках и извлечениях. – ч. 2. – М.: Просвещение, 1965. – с. 85–90.
3. Матвіяс І.Г. Синтаксис займенників в українській мові. – К.: Вид – во АН УРСР, 1962. – с.97.
4. Озёрская В.П. Изучение морфологии на синтаксической основе: / 4 – 7-е кл. – М.: Просвещение, 1989. – 221 с.
5. Слинко І.І., Гуйванюк Н.В., Кобилянська М.Ф. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання. – К.: Вища школа, 1994. – с. 227–231.

Summary

Iryna Shkitska

PRONOMINAL-INFINITIVAL CONSTRUCTIONS AS A TYPE OF IMPERSONAL SENTENCES: TEACHING ISSUES.

The article analyzes pronominal-infinitival constructions, which are a variety of impersonal sentences. Due attention is paid to teaching this case at school (lessons of Ukrainian in 8th grade): methodological recommendations and a specially selected system of exercises and assignments are given to help the students understand the phenomenon of syntactic asymmetry and system relations between syntactic units.